

J. JANKAUS „NAKTIS ANT MORŲ“

Dienos nebe knygai. Naujas rūpestis kultūrinius reikalus tremtyje nustelbė. Jankus ir kiti pereitų metų laureatai buvo praeiti tylomis. O jie verti žymėti tarp kultūrinių laimėjimų. Dėl to net, kad sąlygose, kuriose skaitytojas neteko galimybės skaityti, tose pačiose sąlygose rašytojas dar suranda savyje jėgų rašyti. Rodos, tos jėgos toliau turės pailsti ir išsekti. Bent kuriam laikui. Parodyti kūrybą viešumai bus taip pat sunkiau. Tad paskutiniai tremties Vokietijoje laimėjimai tenka priimti kaip paskutinis kūdikis su juo didesne meile, nors jis ir nebūtų tobulas.

Jankaus *Naktis ant morų* turi guodo, kuris nemaloniai pakrato. Medžiagos aktualumas, nesenas pūliuojančių žaidimų (nacinis ir bolševikinis žmogaus išniekinimas) palytėjimas nupurto. Tokia medžiaga yra dar labai arti skaitytojo, ir reikia tankesnės, nei atokiai, nebeaktualiai medžiagai, meninės skraistės, kad pro ją nematytum žalios tikrovės ir susidarytum meninės iliuzijos vaizdą. Kur tokios skraistės nepajėgiama nuausti, ten geriau tikrovę uždengti visišku nutylėjimu. Taip reikėjo padaryti su ana šunų ir niekinamų mergaičių scena, kuri neleistinai plika ir dėl to nemeniška.

Meninį pavidalą autorius norėjo pavaduoti širdį ir vaizduotę draskančiais įvykiais ir spalvomis. Tai ersatzmeno priemonės. Jos pritrenkia, bet ne nuteikia. — Antras pritrenkiantis įrankis tai įvykių tarpusavio ryšys, pagrįstas atsitiktinumais. Labiausiai įtikinamos jėgos tiems atsitiktinumas pritrūksta „Paskutinėse pastangose“, kada nežinomas pulkininkas išsigabena pusiau nualpusią Nijolę. Kodėl jis taip padarė, taip ir palieka suslėpti galai. Dar sunkiau įtikimas „Nežinomame žmoguje“ tas senio kacetininko pasirodymas. Jis lyg iš Šerloko Cholmso kriminalistiškai vaizduoklinių scenų.

Tai yra tie gruodai, kurie sukliudo meniškai žavėtis *Naktim ant morų*. Pridėkim prie jų kiek per didelį ištesimą, sunkinantį sutelkti mintį ir vaizdą.

Esti knygu, kurios visuma gera, detalės — ne. — Esti ir priešingai — kuriose yra atskirų deimančiukų, bet visuma silpna. Jankaus knyga yra pirmosios rūšies. Rūpestingiau prižiūrėjus ir žymi dalis tų nepasisekusių detalių būtų buvę išlyginta. O visuma gera. Jeigu tą aktualiąją medžiagą autorius pajėgė taip apipavidalinti ir įprasminti, kaip dabar yra, tai jau užtenkama. Ją apipavidalindamas, Jankus pasirodo pirmiausia su tuo, kuo Jankus yra stipriausias pačioj naujojoj lietuvių literatūroje — mokėjimu pinti intrigą. Tai Jankui ne naujiena. Čia naujai pažymėtini knygos visumoj stiprūs architektoniniai sugebėjimai. Įdomūs ir visai naujo pobūdžio patys bendrieji kompoziciniai apmatai: klasinio Boccacio novelinę techniką, grynai mechaninę, statinę techniką, Jankus pavertė organiška, dinamiška. Dėl to kiekvienas pasakojimas pilną savo prasmę atskleidžia tik visus pasakojimus perskaičius. Ir tik visą knygą perskaičius, matyti, kad tai nėra pasakojimai kas sau, bet vieningas, organiškai vieningas veikėlas. Pirmas pasakojimas yra ekspozicinis. Jis išveda veikėjus, sentimentalių rūpesčių gimnazistus. Kiekviename kitame

pasakojime, žiūrėk, iškyla kas nors iš tų pačių veikėjų, iki tremties banga, bėgimas nuo bolševizmo grėsmės, juos atsitiktinai subloškia draugėn ir parodo, kuo jie pavirto rudojo ar raudonojo totalizmo siautėjime. Jankaus kompozicinės tvarkos vertė labiau išryškėja, pastebėjus, kad ji atskleidžia ir autoriaus idėjinį žmogaus bei pasaulio suvokimą. Žmogus čia yra skeveldrėlė, kurią svaido kylanti ar slūgstanti chaotingo gyvenimo banga. Ir kiekvienas pasakojimas tai nauja to chaoso banga, kuri atneša atsitiktinai tą ir kitą mūsų pažįstamąjį, mėginantį kaip nors įsikibti ir išsilaikyti ligi šio ar tokio uosto, kitą mėginantį vaizduotis, kad pats kurias ir formuojas tas gyvenimo bangas.

Pastarųjų įdomiausias ir meniškai stipriausias yra vokiečių pulkininkas, iškylęs bent trijuose pasakojimuose. Jis yra išraiška tos pagoniškosios rasistinės dvasios, kurią išaugino vokiečių filosofų ir junkerių elitas. Tai išraiška Žemės jėgos, gaivališkai ekspansyvios, sadistiškai plėšrios ir gyvuliškos, atsipalaidavusios nuo bet kokių Dangaus normų. Prasmingas ir tos jėgos čia likimas: žmogaus jėga, tegul ir destrukcijai vartojama, tą rafinuotą žmogų-gyvulį sutrėškė. Bet ir žūdamas jis leido savo pirštus į tą kietą kelio žemę, kurios gyvuliškiems instinktams jis buvo visa būtybė tarnavęs. Simbolinio prasmingumo ir personažinio ryškumo nėra antrojo totalizmo—bolševikinio—atstovuose. Pro smulkius nesudėtingus to režimo eilinius herojus kyla nebent viena būdinga idėja bei nuotaika — skaitytojas pajaučia, kad kiekviename žemės kampelyje yra nutiesti tos Rytų jėgos voratinkliai. Juose vieni apsvaiginti, kiti užmigdyti, tretį naikinami ir ryjami.

Tą dvejų pasaulių epochą autorius simboliškai charakterizuoja *Naktim*. Ne žmogaus, Europos sutemomis, bet tikriausia naktim. Naktim ne gimdančia naujo pasaulio svajones ir naujos kūrybos vizijas, bet naktim, košmariška,

migdančia žmogų *Moruose*, pakeliui į *Mirtį*. Tai mūsų laikų gyvenamoji naktis. Ne tik pavergtųjų, ne tik Europos, bet viso pasaulio naktis, kuri jį neša į kapinyną.

Jankaus knyga tai šauksmas tos nakties chaose. Rašytojas negali nešaukti. „Ką daryti, kad ir širdis jaučia, ir mintis nerimsta. Man pasirodė, kad užėjo naktis, o visas pasaulis guli ant morų ir kietai miega. Gi duobkasiai jau ateina. Iš rytų. Ir duobė jau iškasta. Tik jie ateis, paims morus ir miegantį pasaulį nuleis į duobę. Jei jis tepabus, kai žemės ims ant galvos birti, bus per vėlai. Bet kas jį pažadintų anksčiau? Mes galim šaukti čia tuose tyruose, kiek norim. Neprižadinsim. Jie tik supyks, kad neleidžiam ramiai miegoti. Užčiaups burną, užspaus, kad kvapo neatgautumėm“. Ir vis dėl to reikia šaukti. Atlikti bent savo širdies pareigą. Reikia manyti, kad šitam šauksmui Jankus ir griebėsi aukščiau suminėtų drastiškų įvykių, rėkiančių spalvų.

Po Pirmojo pasaulinio karo panašus šauksmas, nukamuoto, nužmoginto žmogaus šauksmas, buvo Remarque *Vakarų fronte nieko naujo*. Tada karšti pergyvenimai anam rašytojui neleido surasti grynų meninės formos. Bet pats jo šauksmas buvo išplaukęs iš milijonų masės pergyvenimų, ir dėl to susilaukė ana knyga tokio visuotinio dėmesio. Jankaus veikalas yra tokis pat šauksmas, iš pergyvenimo, gilaus, baisaus. Jis dar baisesnis nei anuo metu Remarque, nes Jankaus pergyvenimas dar nebaigtas. Jį ir kitus tebedrebina autoriaus baigiamasis klausimas: ar tas rudasis vyras iš tyrų neužbaigs savo pasakos kur kitur... Tačiau Jankaus knyga negalės susilaukti tokio susidomėjimo. Lietuviai nuo to rudo vyro užsiėmę bėgimu iš naujo. O pasaulio negali knyga pasiekti dėl žinomų priežasčių. Taigi šauksmas naktyje, tyruose... išvada liūdna, bet dėl to ne autorius kaltas.

Iš atskirų pasakojimų geriausias ir savo charakteristikomis, ir intriga, ir epiniu saikingumu „Grabas“.